

Promicanje prava i nediskriminacije LGBTI osoba djelovanjem Europske komisije protiv rasizma i netolerancije Vijeća Europe

Bokan, Valentina

Undergraduate thesis / Završni rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Law / Sveučilište u Zagrebu, Pravni fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:199:507298>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-26**



Repository / Repozitorij:

[Repository Faculty of Law University of Zagreb](#)



SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
PRAVNI FAKULTET
STUDIJSKI CENTAR SOCIJALNOG RADA

Valentina Bokan

**PROMICANJE PRAVA I NEDISKRIMINACIJE LGBTI OSOBA
DJELOVANJEM EUROPSKE KOMISIJE PROTIV RASIZMA I
NETOLERANCIJE VIJEĆA EUROPE**

Završni rad iz područja predmeta Sociologija

Mentorica:

izv. prof. dr. sc. Antonija Petričušić

Zagreb, 2024.

SADRŽAJ

1. UVOD.....	1
2. VIJEĆE EUROPE I ZAŠTITA PRAVA LGBTI OSOBA.....	3
2.1. Vijeće Europe.....	3
2.1.1. <i>Parlamentarna skupština Vijeća Europe</i>	4
2.1.2. <i>Odbor Ministara Vijeća Europe</i>	5
2.1.2.1. <i>SOGIESC</i>	6
2.1.3. <i>Povjerenik za ljudska prava Vijeća Europe</i>	7
2.2. <i>Europski sud za ljudska prava</i>	7
3. EUROPSKA KOMISIJA PROTIV RASIZMA I NETOLERANCIJE I ZAŠTITA PRAVA LGBTI OSOBA.....	9
3.1. <i>Opća preporuka broj 17. Europske komisije protiv rasizma i netolarancije</i>	10
3.1.1. <i>Izazovi u ostvarivanju prava LGBTI osoba</i>	11
3.1.2. <i>Preporuke</i>	14
4. IZVJEŠĆE EUROPSKE KOMISIJE PROTIV RASIZMA I NETOLERANCIJE O HRVATSKOJ.....	16
5. ZAKLJUČAK.....	20
6. LITERATURA.....	24

Izjava o izvornosti

Ja, Valentina Bokan, pod punom moralnom, materijalnom i kaznenom odgovornošću, izjavljujem da sam isključiva autorica završnog rada te da u radu nisu na nedozvoljeni način (bez pravilnog citiranja) korišteni dijelovi tuđih radova te da se prilikom izrade rada nisam koristila drugim izvorima do onih navedenih u radu.

Ime i prezime: Valentina Bokan

Datum: 26.9.2024.

1. UVOD

Seksualne i rodne manjine obuhvaćaju homoseksualne, biseksualne, transrodne, interspolne i *queer* osobe (LGBTIQ+ osobe), kao i osobe drugih manjinskih seksualnih i rodnih identiteta. Osobe različitih seksualnih i rodni identiteta zahtijevaju jednaka prava kao i heteroseksualne osobe te zaštitu u slučaju kršenja prava na temelju njihovog roda ili seksualne orijentacije (Centar za ženske studije, 2007; prema Tutić Grokša i Branica, 2022). Prava LGBTI osoba nisu prava izolirane skupine, već se radi o pravima koja pripadaju svim osobama, bez obzira na njihovu boju kože, nacionalnu pripadnost, spol, seksualnu orijentaciju ili neko drugo zaštićeno obilježje. Njihova zaštita i promicanje ne nalaže stvaranje izvanrednih prava, međutim ljudska prava se LGBTI osobama uskraćuju ili krše radi njihove seksualne orijentacije i rodnog identiteta (LORI, 2023). Iako su spolna orijentacija, rodni identitet, rodno izražavanje i spolne karakteristike sastavan dio samoodređenja i dostojanstva svake osobe, homofobija, bifobija, transfobija i interfobija pojave su koje se događaju u svim državama svijeta (Petričušić, Željko i Radović, 2022). U praksi se LGBTI osobe često susreću s ismijavanjem, uznemiravanjem, vrijeđanjem te različitim oblicima nasilja na osnovi svoje spolne orijentacije, rodnog identiteta ili pripadnosti LGBTI zajednici. Osim prekršaja motiviranih mržnjom, LGBTI osobe mogu biti i žrtve težih društveno neprihvatljivih ponašanja, kao što su kaznena djela (Kondor-Langer, 2015).

Iako do promjene društvenih stavova dolazi radi brojnih društvenih i znanstvenih istraživanja te teorijskih rasprava, koje prate i izmjene Ustava, zakona, normi i praksi, veliku ulogu u izgradnji društvenog i pravnog položaja LGBTI osoba predstavljaju međunarodne organizacije. Međunarodne organizacije smatraju se najvećim promicateljima jednakosti svih osoba i njihovih temeljnih prava, pa tako i prava LGBTI osoba, jer djeluju kao svojevrsni vršitelj pritiska na nacionalna zakonodavstva. Pomoću vlastitih institucija i tijela, međunarodne organizacije usvajaju važne dokumente, ulažu napore u njihovoj implementaciji te potiču suradnju među državama u poboljšanju položaja LGBTI osoba u društvu (Marinović, 2022). Njihov značaj vidljiv je kroz konvencije, uredbe, rezolucije, preporuke i presude kojima utječu na države članice. Države su potrebne mijenjati nacionalne zakone i politike, kako bi bile u suglasnosti s onima međunarodnih organizacija. Takav utjecaj moguće je uočiti i na primjeru Europske unije koja korištenjem sankcija i metoda prisile uvjetuje države članice, a i zemlje koje to žele postati, na promjene javnih politika te inicira zakonodavne promjene (Ayoub, 2015; prema Marinović, 2022).

Europska unija (EU) predstavlja partnerstvo država članica koje su združile suverenitet u određenim područjima politike te međusobno uskladile vlastita zakonodavstva po pitanju brojnih političkih i gospodarskih pitanja. Iako EU nije međunarodna organizacija, već unija država, ona vrši iznimno bitan utjecaj u primjeni standarda koje utječu na položaj i razvoj prava LGBTI osoba u državama članicama (Archick, 2016; prema Marinović, 2022).

Europska komisija (2020) navodi kako svatko u Europskoj uniji ima pravo na jednako postupanje te prepoznaje kako LGBTI osobe mogu biti izložene diskriminaciji u mnogim područjima života, kao što su traženje zaposlenja, ostvarivanje prava u okviru sustava socijalne sigurnosti i zdravstvene skrbi te u obrazovanju. Također, LGBTI osobe mogu biti izložene govoru mržnje i nasilju te se osjećati nesigurno na radnom mjestu, u školi, drugim javnim ustanovama i u javnim prostorima. Europska unija radi na suzbijanju homofobije i diskriminacije na osnovi spolne orijentacije, rodnog identiteta i spolnih obilježja te nastoji osigurati zaštitu prava svih LGBTI osoba na području EU. Od 1999. godine, EU je ovlaštena djelovati u slučajevima diskriminacije na osnovi spolne orijentacije te otada donosi zakonodavne akte i poduzima mjere kojima bi proširila pravnu i socijalnu zaštitu LGBTI osoba. Da bi te promjene zaživjele, EU surađuje s državama članicama, kao odgovornim subjektima za promicanje i provedbu prava LGBTI osoba, kao što su pravno priznavanje istospolnih parova ili pravila o pravnom priznavanju roda. Europska komisija prati i način na koji se provode propisi EU te izvješćuje o mjerama koje su države članice poduzele radi poboljšanja ravnopravnosti LGBTI osoba. Ako je potrebno, Europska komisija mogla bi poduzeti mjere protiv države članice koja se ne pridržava pravila Europske unije te takav predmet uputiti Sudu Europske unije (Europska komisija, 2020).

U nastavku bit će pobliže objašnjen rad Europskog suda za ljudska prava te Vijeća Europe i njegovih tijela - Parlamentarne skupštine, Odbora ministara i Povjerenika za ljudska prava, u promicanju prava i nediskriminacije LGBTI osoba. Važnu ulogu u tome ima i Europska komisija protiv rasizma i netolerancije (ECRI), neovisno tijelo Vijeća Europe, osnovano kao odgovor na rastuću rasnu i etničku raznolikost europskog kontinenta. Glavnu aktivnost ECRI-ja predstavlja praćenje i analiza stanja u državama članicama po pitanjima rasizma i netolerancije. Na temelju tih podataka ECRI izrađuje mjere i smjernice za pomoć državama članicama u sprječavanju i borbi protiv netolerancije i diskriminacije. Ovaj rad pobliže će predstaviti aktivnosti Europske komisije protiv rasizma i netolerancije kroz njegove aktivnosti u tematskom radu, donošenjem Opće preporuke broj 17., namijenjene sprječavanju i suzbijanju netolerancije i diskriminacije LGBTI osoba. Također, obzirom da je važna uloga

ECRI-ja i praćenje i nadziranje država članica, predstaviti će se i izvještaj ECRI-ja o stanju u Hrvatskoj, po pitanju prava i položaja LGBTI osoba.

Podaci potrebni za pisanje ovog rada prikupljeni su metodom korištenja postojećih izvora podataka, točnije analizom sadržaja. Analiza sadržaja metoda je analize postojećih materijala te se može definirati kao tehnika usmjerena na analizu simboličkog sadržaja komunikacije (Sekulić, 2021). U ovome radu analizirani su već postojeći znanstveni članci koji se bave radom tijela Vijeća Europe te su pomno analizirani i predstavljeni pojedini dokumenti tih tijela. Obzirom da se pojedina izvješća odnose na šira pitanja i društvene skupine, za potrebe pisanja ovoga rada analizirani su i predstavljeni samo oni dijelovi koji se odnose na promociju prava homoseksualnih, biseksualnih, transrodnih i interspolnih osoba.

2. VIJEĆE EUROPE I ZAŠTITA PRAVA LGBTI OSOBA

2.1. Vijeće Europe

Međunarodni i regionalni ugovori koji štite ljudska prava nastali su djelovanjem Ujedinjenih naroda, kao globalne međunarodne organizacije te regionalnih sustava zaštite, kao što je Vijeće Europe. Vijeće Europe je najstarija međunarodna organizacija u Europi, a danas broji 47 država članica. Utemeljena je nakon Drugog svjetskog rata, 1949. godine, kada se deset europskih država sastalo s namjerom učvršćivanja demokracije, vladavine prava i zaštite ljudskih prava u Europi. Vijeće Europe se završetkom Hladnog rata nametnulo kao glavni posrednik u suradnji s državama srednje i istočne Europe, koje su tada izabrale demokratski oblik ustrojstva države. Bečkim sastankom 1993. godine utvrđena je uloga Vijeća Europe kao čuvara demokratske stabilnosti. Drugim sastankom, održanom 1997. godine u Strasbourgu, određeni prioriteti bili su jačanje socijalne kohezije i zaštita sigurnosti građana, dok su trećim sastankom 2005. godine u Varšavi određene smjernice aktualnog djelovanja Vijeća Europe. Te smjernice obuhvaćaju promicanje zajedničkih temeljnih vrijednosti, koje obuhvaćaju ljudska prava, demokraciju i vladavinu prava, jačanje sigurnosti građana Europe, izgradnju humanije Europe bez podjela te jačanje suradnje s ostalim međunarodnim organizacijama (Petričušić, 2014).

Glavni cilj Vijeća Europe jačanje je suradnje i jedinstva među državama članicama, promicanje ljudskih prava i temeljnih sloboda te održavanje demokracije i vladavine prava. Iako su ovo temeljne funkcije, područje djelovanja Vijeća Europe obuhvaća i široki niz

društvenih tema i suvremenih izazova našeg društva. Neka od njih su socijalna isključenost, rasna i nacionalna netrpeljivost, trgovina ljudima, nasilje nad ženama, prava djeca, terorizam te zaštita prirodne i kulturne baštine (Petričušić, 2014). Osim navedenih, Vijeće Europe djeluje i s ciljem zaštite dostojanstva i jednakosti LGBTI osoba te ulaže napore u borbi protiv diskriminacije na temelju seksualne orijentacije, spolnih obilježja, rodnog izražavanja i rodnog identiteta. Vijeće Europe razvija odredbe međunarodnog prava koje za cilj imaju usmjeravanje država članica u donošenju provedive nacionalne zakonodavne mjere u razvoju i očuvanju prava LGBTI osoba. Međunarodnopravni izvori koje donosi Vijeće Europe obvezujući su i za hrvatski pravni sustav (Petričušić, Željko i Radović, 2022).

Kako Vijeće Europe ostvaruje važnu ulogu u progresivnom razvoju međunarodnog prava, u sklopu ove organizacije doneseni su važni međunarodni izvori zaštite ljudskih prava. Središnji dokument svakako predstavlja Europska konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda. Donesena je 1950. godine u Rimu, a na snagu stupa 1953. godine. Konvencija predstavlja zbir građanskih i političkih prava građana Europe te su države članice Vijeća Europe dužne jamčiti prava i slobode utvrđene Konvencijom svakom pojedincu pod njihovom nadležnosti. Države koje žele pristupiti članstvu u Vijeću Europe dužne su pristupiti Europskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda. Gospodarska i socijalna prava pojedinaca koji žive na području Europe uređena su Europskom socijalnom poveljom, izglasanom od strane država članica Vijeća Europe 1966. godine. Neki od ostalih važnih instrumenata zaštite ljudskih prava Vijeća Europe odnose se na zaštitu protiv mučenja, nečovječnog i ponižavajućeg postupanja, zaštitu dječjih prava te zaštitu od spolnog iskorištavanja i zlostavljanja djece, sprječavanje nasilja nad ženama i obiteljskog nasilja te zaštitu prava nacionalnih i jezičnih manjina (Petričušić, 2014). Značajni dokumenti koji su doneseni s ciljem zaštite prava LGBTI osoba usvojeni su od strane Parlamentarne skupštine Vijeća Europe, Odbora ministara te Povjerenika za ljudska prava Vijeća Europe (Petričušić, Željko i Radović, 2022).

2.1.1. Parlamentarna skupština Vijeća Europe

Parlamentarna skupština najveći je organ Vijeća Europe koji raspravlja i donosi preporuke vezane uz pitanja koja su Statutom stavljena u nadležnost ili se nalaze u djelokrugu Vijeća Europe u cjelini (Andrassy i sur., 2012; prema Petričušić, Željko i Radović, 2022). Preporukama Parlamentarne skupštine osuđuju se razni aspekti diskriminacije LGBTI osoba na području država članica (Pavlović, 2020; prema Petričušić, Željko i Radović, 2022). Na

primjer, Preporuka 2021/2013, punog imena *Tackling discrimination on the grounds of sexual orientation and gender identity*, donesena je nakon što su u određenim državama članicama doneseni zakoni koji zabranjuju „homoseksualnu propagandu”. Skupština upućuje Preporuku Odboru ministara kako bi osigurala periodično nadziranje te potiče aktivno djelovanje Odbora u prevenciji homofobije, transfobije te diskriminacije na temelju seksualne orijentacije i rodnog identiteta kroz konkretne mjere. Navedene mjere uključuju uspostavu online tečaja za policiju, tužitelje i pravosuđe te zagovaranje prevencije diskriminatornih ponašanja i edukaciju u školama i sportu (Petričušić, Željko i Radović, 2022).

Nadalje, Rezolucijom 2048/2015, odnosno *Discrimination against transgender people in Europe*, Skupština nastoji ispraviti kršenja prava na privatni život i fizički integritet transrodnih osoba. Iz tog razloga, izdaje preporuke državama članicama da izrijeком zabrane diskriminaciju na temelju rodnog identiteta u nacionalnom zakonodavstvu te da, ako već nisu, donesu zakone kojima se zabranjuje zločin iz mržnje i na taj način osigura potrebna zaštita transrodnih osoba. Skupština inzistira na osiguravanju obuke za policijske i pravosudne službenike, kojom bi se službenike obučilo prepoznavanju i sankcioniranju zločina iz mržnje i nasilja prema transrodnim osobama. Osim toga, osvještava važnost podizanja svijesti građana te državama članicama ponovno preporučuje da se kroz programe obrazovanja i javne kampanje radi na suzbijanju transfobije (Petričušić, Željko i Radović, 2022).

Rezolucije nisu pravno obvezujući akti, već predstavljaju smjernice i upute kojima bi zakonodavstvo i javne politike država članica trebale težiti. Parlamentarna skupština rezolucije donosi kao odgovor na kršenje prava i integriteta LGBTI osoba na području Vijeća Europe ili s ciljem promicanja prava određenih skupina LGBTI osoba koje se nalaze u posebnom riziku od diskriminacije. Na primjer, prava transrodnih osoba u mnogim su državama nedovoljno razvijena. U borbi protiv homofobije, transfobije i ostalih oblika diskriminacije Skupština naglasak stavlja na prevenciju kroz zagovaranje edukacije. Iako je u mnogim državama članicama moguće uočiti pozitivne zakonodavne odredbe pema LGBTI osobama, primjena tih odredbi je često manjkava (Petričušić, Željko i Radović, 2022).

2.1.2. Odbor Ministara Vijeća Europe

Odbor ministara izvršno je tijelo Vijeća Europe, za koje je svaka država članica ovlaštena imenovati po jednog predstavnika. Odluke Odbora ministara mogu, osim kao preporuke, prema državama članicama djelovati i kao obvezujuće odluke (Andrassy i sur., 2012; prema Petričušić, Željko i Radović, 2022). Preporuka Odbora ministara državama

članicama o mjerama za suzbijanje diskriminacije na osnovi seksualne orijentacije ili rodnog identiteta (Preporuka CM/Rec (2010)5) jedan je od prvih dokumenata koji priznaje postojanje diskriminacije prema LGBTI osobama na području Europe te jasno navodi kako svako razlikovanje osoba na temelju seksualne orijentacije ili rodnog izražaja mora imati ozbiljno i razumno utemeljenje. Navodi i kako bilo kakve kulturološke, tradicionalne ili religijske vrijednosti nisu opravdanje za diskriminatorne oblike ponašanja. Dodatak ovoj Preporuci određuje koja temeljna prava LGBTI osoba je potrebno štiti i na koji način. Neka od njih uključuju definiranje mjera koje države članice trebaju poduzeti u slučaju zločina iz mržnje motiviranog seksualnom orijentacijom ili rodnim identitetom žrtve, jamčenje brze, učinkovite i nepristrane istrage te ohrabrivanje žrtava na prijavljivanje navedenih zločina. Navedeni dodatak regulira i pravo na slobodno udruživanje i okupljanje pripadnika LGBTI zajednice te pravo na poštivanje privatnog i obiteljskog života LGBTI osoba. Prilikom kreiranja navedenih mjera, države članice se poziva na suradnju s nevladinim organizacijama koje se bave zaštitom prava LGBTI osoba. Nevladine organizacije djeluju kao jamac te nadgledaju i objektivnim procjenama nadziru implementaciju navedene Preporuke u državama članicama (Petričušić, Željko i Radović, 2022).

2.1.2.1. SOGIESC

Standardi i mehanizmi Vijeća Europe teže promicanju i osiguravanju poštovanja ljudskih prava svakog pojedinca. To uključuje jednaka prava i dostojanstvo svih ljudskih bića, uključujući prava LGBTI osoba. Jedinica seksualne orijentacije, rodnog identiteta i izražaja te spolnih obilježja Vijeća Europe (The Council of Europe Sexual Orientation, Gender Identity and Expression, and Sex Characteristics (SOGIESC) Unit) s radom započinje 2014. godine. SOGI jedinica ustanovljena je Preporukom CM/Rec (2010)5, donesenom od strane Odbora ministara Vijeća Europe, s ciljem adresiranja izazova u poštivanju ljudskih prava država članica te provođenja mjera za borbu protiv diskriminacije na temelju seksualne orijentacije ili rodnog identiteta. SOGI pruža tehničku podršku i stručnost državama članicama, na njihov zahtjev, u svezi s temama pravnog priznavanja spola, uključivanja raznolikosti seksualnih orijentacija i rodnih identiteta na radnom mjestu, borbe protiv zločina iz mržnje, govora mržnje i zastrašivanja na temelju navedenih karakteristika te prilikom višestruke diskriminacije. Ona se javlja u slučajevima LBT žena, LGBTI osoba etničkih manjina, LGBTI osoba tražitelja azila i izbjeglica ili LGBTI osoba lišenih osobne slobode. Državama članicama SOGI pruža podršku i pomoć kroz aktivnosti suradnje, usmjerene na poboljšanje pravnih i institucionalnih okvira,

gradnju kapaciteta administrativnog osoblja i provedbe zakona te promicanje razmjene dobrih praksi među državama i podizanje svijesti o navedenim temama (Vijeće Europe, 2024).

2.1.3. Povjerenik za ljudska prava Vijeća Europe

Povjerenik za ljudska prava organ je Vijeća Europe koji djeluje neovisno te ima za cilj upozoravanje na kršenje ljudskih prava. Povjerenici za ljudska prava u svojim mandatima promiču svijest i poštovanje ljudskih prava u državama članicama. Oni imaju važnu ulogu u pojašnjavanju na koje se načine zaštita ljudskih prava treba primjenjivati na LGBTI osobe u Europi. Povjerenik svojim izjavama i stajalištima o ljudskim pravima, izvješćima o posjetima zemljama i tematskim dokumentima pomaže državama članicama da usvoje politike koje su uključive za LGBTI osobe te da adresiraju povrede njihovih prava (ECRI, 2023).

Najznačajniji alat Povjerenika čine izvješća. Izvješće Povjerenika za ljudska prava iz 2011. godine, naziva „Diskriminacija na osnovi spolne orijentacije i rodnog identiteta u Europi“, pokazalo je zabrinjavajuće stanje među brojem državama članicama, na temelju analize provedbe mjera navedenih Preporukom CM/Rec (2010)5. Također, zagovarački i proaktivni pristup Povjerenika moguće je uočiti na primjeru izrade prvog sveobuhvatnog priručnika „Ljudska prava i interpolne osobe“ 2015. godine. To je prvi priručnik te vrste te se njime države članice pozivaju na ukidanje pristupa kojim se medicinskim zahvatima „normaliziraju“ interpolne osobe. Ujedno navodi i niz prijedloga kojima države članice mogu interpolne osobe zaštititi od diskriminacije (Petričušić, Željko i Radović, 2022).

2.2. Europski sud za ljudska prava

Europski sud za ljudska prava (ESLJP) nadzorni je organ ustanovljen Europskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda. Ustrojen je 1959. godine u Strasbourgu kao povremeno sudište, a kao stalno i jedinstveno tijelo djeluje od 1998. godine. Nadležnost suda je odlučivati o pojedinačnim i međunarodnim zahtjevima koji se odnose na povredu građanskih i političkih prava zajamčenih Konvencijom, odnosno osigurati da države članice poštuju prava i slobode građana. Prema pojedinačnim pritužbama građana, Sud razmatra zahtjeve osoba koje smatraju da su njihova prava prekršena i utvrđuje je li država zaista prekršila neko od zajamčenih prava. Zahtjeve razmatra isključivo protiv zemalja koje su ratificirale Konvenciju i Protokol o kojem je riječ te jedino ako je žalba u vezi predmeta iz

nadležnosti javnih organa vlasti, kao što su zakonodavstvo, uprava ili sud, ali ne ako je žalba podnesena protiv pojedinca ili privatnih organizacija. Prije podnošenja zahtjeva ESLJP potrebno je prvo iscrpiti sva pravna sredstva domaćih sudova, osim ako osoba koja podnosi zahtjev sudu ne dokaže kako bi ona bila nedjelotvorna. Presude su pravno obvezujuće, što znači da države imaju obavezu prema njima postupiti te mijenjati svoje zakonodavstvo i administrativnu praksu, ali predstavljaju i određeni pravni standard koje bi ostale države članice trebale slijediti (Petričušić, 2014). U Hrvatskoj, presude Suda imaju dodatnu pravnu snagu te svatko kome je utvrđena povreda prava može u roku od 30 dana podnijeti zahtjev domaćem prvostupanjskom sudu za izmjenom odluke kojom je to pravo bilo povrijeđeno. Nacionalni sudovi dužni su poštovati konačne presude Suda (Petričušić, Željko i Radović, 2022).

Sud djeluje pod utjecajem društvenih i legislativnih promjena u državama članicama Vijeća Europe. Čak i u ranim djelovanjima i praksi Suda, diskriminacija na temelju seksualne orijentacije izjednačava se s diskriminacijom na temelju spola, rase i vjere, što predstavlja polazišnu točku pri utvrđivanju nejednakog tretmana LGBTI osoba i istospolnih parova u usporedbi s heteroseksualnim osobama i parovima (Wintemute, 2004; prema Petričušić, Željko i Radović, 2022). Prema Wintemuteu (2004; prema Petričušić, Željko i Radović, 2022) sudsku zaštitu prava LGBTI osoba moguće je sistematizirati u tri područja. Prvo područje obuhvaća priznanje osnovnih prava, koje uključuju pravo na život, zabranu nečovječnog i ponižavajućeg postupanja, slobode izražavanja te slobode okupljanja i udruživanja. Nadalje, drugo područje odnosi se na pojedinačna prava, koja se primarno odnose na dekriminalizaciju istospolnih seksualnih odnosa te omogućavaju donošenje zakonskih propisa o priznavanju promjene spola. Konačno, treće područje proširuje raniji opseg zaštite prava LGBTI osoba te omogućuje priznanje prava na par. Ovo područje uključuje presude koje uređuju ravnopravnost istospolnih parova, priznanje braka parova koji uključuju transrodne osobe te priznanja prava duginih obitelji (Wintemute, 2004; prema Petričušić, Željko i Radović, 2022). Za razvoj LGBTI prava u praksi ESLJP potrebno je naglasiti i važnu ulogu nevladinih organizacija, pravnih klinika te sveučilišta koji pred Sudom argumentirano interveniraju u postupke, s ciljem daljnjeg napretka. Pri tome se nerijetko pozivaju i na prakse usporedivih međunarodnih tijela - Vijeća za ljudska prava, Komisiju za ljudska prava te Inter-Američki sud (Petričušić, Željko i Radović, 2022).

Ovisno o okolnostima konkretnog slučaja, kršenje prava LGBTI osoba Europski sud za ljudska prava najčešće razmatra kroz povredu ovih članaka Konvencije: članka 3., odnosno zabrane mučenja, nečovječnog ili ponižavajućeg postupanja, članka 8., koji se odnosi na poštovanje privatnog i obiteljskog života ili članka 12., koji uređuje pravo na brak. Povrede

navedenih članaka u svezi su s člankom 14. Konvencije, koji zabranjuje diskriminaciju. Sud je razmjerno često odlučivao i o povredama članaka 10. i 11. Konvencije, kojima se LGBTI osobama država članica osigurava pravo na slobodu izražavanja te slobodu okupljanja i udruživanja. Konstantan razvoj prakse ESLJP u pogledu prava LGBTI osoba ponajviše je vezan uz razvoj članaka 8. i 12. Konvencije, koji predstavljaju pravno područje u kojemu je državama članicama tradicionalno ostavljeno široko područje diskrecije (Petričušić, Željko i Radović, 2022).

3. EUROPSKA KOMISIJA PROTIV RASIZMA I NETOLERANCIJE I ZAŠTITA PRAVA LGBTI OSOBA

Europska komisija protiv rasizma i netolerancije (European Commission against Racism and Intolerance - ECRI) neovisno je tijelo Vijeća Europe. Osnovano je 1993. godine kao odgovor na rastuću rasnu i etničku raznolikost europskog kontinenta. ECRI djeluje bez mandata povjerenog nekim posebnim instrumentom zaštite ljudskih prava, već na temelju Statuta tijela. Usredotočuje se na pitanja borbe protiv rasizma i netolerancije u državama članicama Vijeća Europe. Sastavljeno je od neovisnih i nepristranih stručnjaka i stručnjakinja koji djeluju u području rasizma, ksenofobije, antisemitizma i netolerancije (Petričušić, 2014).

Aktivnosti ECRI-ja uključuju tematski rad u navedenim područjima, suradnju s civilnim društvom te praćenje i nadziranje država članica. ECRI prati svaku državu članicu pojedinačno, analizira stanje u pojedinoj državi po pitanju rasizma i netolerancije te izrađuje savjete i prijedloge za rješavanje prepoznatih problema. Postupak nadziranja je za sve države članice Vijeća Europe jednak. Pritom surađuje s predstavnicima Vijeća Europe država članica, neovisnim predstavnicima koji su odgovorni za poduzimanje mjera protiv rasizma i netolerancije na nacionalnoj razini (npr. Pučki pravobranitelj), međunarodnim organizacijama (npr. EU, UN, OESS) te akterima civilnog društva. Izvješća o pojedinim državama članicama pripremaju se na temelju analize dokumenata te posjeta tim državama, pri čemu predstavnici ECRI-ja ostvaruju dijalog s ključnim predstavnicima vlade i nevladinih aktera dotičnih zemalja u prevenciji i borbi protiv rasizma i netolerancije. Rad ECRI-ja organiziran je u ciklusima od pet godina, što znači da ECRI, u prosjeku, donosi izvješća za 9 do 10 država godišnjoj razini (Vijeće Europe, 2024).

Osim borbe protiv rasizma i netolerancije, svrha ECRI-ja je i suprotstavljanje diskriminaciji na temelju rase, etničke i nacionalne pripadnosti, boje kože, državljanstva,

religije, jezika, seksualne orijentacije, rodnog identiteta i izražaja te spolnih obilježja. ECRI prepoznaje kako je velik broj osoba koje žive na području Europe i dalje stigmatiziran radi njihove stvarne ili pretpostavljene seksualne orijentacije, rodnog identiteta ili spolnih obilježja. Uočava kako su LGBTI osobe posebno ugrožene po pitanju diskriminatornih stavova i postupanja, govora mržnje i nasilja. U petom krugu nadziranja država članica, provedenog od 2012. do 2018. godine, ECRI je počeo analizirati diskriminaciju i netoleranciju protiv LGBT osoba, a u šestom krugu nadzire i stanje interspolnih osoba. Trenutno je u tijeku šesti ciklus praćenja država članica. S radom je započeo 2019. godine te razmara jednakost i pristup pravima LGBTI osoba u Europi. Prava LGBTI osoba u državama članicama nadgleda i analizira u skladu s Konvencijom za zaštitu ljudskih prava, presudama Europskog suda za ljudska prava te Preporuke CM/Rec(2010)5 Odbora ministara Vijeća Europe. Svim državama članicama preporučuje promicanje ravnopravnosti te razvijanje zakonodavstva i politika koje se suprotstavljaju diskriminaciji, govoru mržnje i nasilju nad osobama na temelju njihove seksualne orijentacije, rodnog identiteta i spolnih obilježja (Vijeće Europe, 2024).

3.1. Opća preporuka broj 17. Europske komisije protiv rasizma i netolerancije

ECRI-jeva Opća preporuka broj 17., usvojena 28. srpnja 2023. godine, namijenjena je sprječavanju i suzbijanju netolerancije i diskriminacije LGBTI osoba. Bavi se adresiranjem i poduzimanjem akcije protiv netolerancije i diskriminacije lezbijki, homoseksualnih muškaraca, biseksualnih, transrodnih i interspolnih osoba te razvijanjem društva koje je uključivo za sve LGBTI osobe. Mjere i preporuke sadržane u ovom dokumentu kreirane su na temelju ECRI-jevih aktivnosti u nadziranju država članica te su razvijene u bliskoj suradnji s članovima LGBTI zajednice. Kreirane su kao smjernice za pomoć državama članicama u sprječavanju i borbi protiv netolerancije i diskriminacije LGBTI osoba (Vijeće Europe, 2024).

U svojem uvodu, Opća preporuka broj 17. predstavlja povijesni razvoj i napredak u razvoju prava LGBTI osoba u Europi. Lezbijke, homoseksualni muškarci, biseksualne, transrodne i interspolne osobe su kroz povijest često bile stigmatizirane i diskriminirane, isključene iz društva, prognane iz vlastitih država i kažnjavane zatvorom. Sporazumni seksualni odnosi među osobama istog spola su, sve do druge polovice dvadesetog stoljeća, u zemljama Europe smatrani kaznenim djelom. Takvi su zakoni, osim što su osobama uskraćivali osnovna prava na fizičko i emocionalno samoodređenje, korišteni kao opravdanje za nejednako postupanje, uznemiravanje i nasilje nad LGBTI osobama. LGBTI osobe često su se borile da

obrane čak i osnovna prava na samoodređenje i tjelesni integritet. Izvan tih zakona, LGBTI osobe bile su neprepoznate u društvu. Odredbe građanskog i upravnog prava nisu štitile osobe na temelju njihove seksualne orijentacije, rodnog identiteta i spolnih obilježja, radi čega LGBTI osobe nisu bile zaštićene od otkazivanja ugovora o radu, odvajanja od vlastitih obitelji i iseljavanja iz svojih domova te uskraćivanja prava na osnovna prava i usluge. Osim toga, zajednice i obitelji LGBTI osoba nisu bile prepoznate i priznate (ECRI, 2023).

Uzimajući u obzir povijest prava LGBTI osoba, ECRI podržava napretke i relativno brz razvoj prava na području država članica Vijeća Europe. Od formalne dekriminalizacije istospolnih spolnih odnosa, napredak k većem poštivanju prava LGBTI osoba vidljiv je na svim razinama europskog društva - pravnom, političkom, društvenom i kulturnom. Opća populacija posjeduje veće znanje i svijest o LGBTI osobama, istospolnim vezama i duginim obiteljima te je sklonija prihvaćanju i pružanju podrške u ostvarivanju jednakosti. Posljedično, s promjenama stavova u društvu, dolazi do veće vidljivosti LGBTI osoba u javnom prostoru i medijima. Velik broj zemalja članica usvojio je zakonsku zaštitu protiv diskriminacije, govora mržnje i nasilja motiviranog mržnjom nad LGBTI osobama. Također, pravno uređenje država članica osiguralo je veću jednakost za LGBTI osobe u raznim aspektima svakodnevnog života, uključujući zapošljavanje, zdravstvenu zaštitu, obrazovanje i stanovanje, jednako kao i obiteljski život. Trideset zemalja članica Vijeća Europe na neki je način omogućilo pravno uređenje veza između istospolnih partnera, a devetnaest zemalja omogućilo je i sklapanje brakova među istospolnim parovima (ECRI, 2023).

3.1.1. Izazovi u ostvarivanju prava LGBTI osoba

Iako je razvoj prava LGBTI osoba prisutan u svim državama članicama Vijeća Europe, on nije podjednak za sve države članice. Jednako kao što ECRI pozdravlja važne pomake, tako i priznaje kako su mnogi izazovi u ostvarivanju prava LGBTI osoba i dalje prisutni. Izazovi su višestruki te obuhvaćaju mnoge sfere života LGBTI osoba, što u konačnici ograničava njihovu uključenost i jednakost u društvu te pravnu zaštitu. ECRI također uočava i pridaje važnost novim oblicima diskriminacije i netolerancije, do kojih dolazi razvojem tehnologije te uporabom interneta i društvenih mreža. Jednako kao što internet i razvoj tehnologije mogu pozitivno utjecati na razvoj prava LGBTI osoba, oni mogu biti i alat za potkopavanje privatnosti, sigurnosti i jednakosti LGBTI osoba (ECRI, 2023).

Izazove u ostvarivanju prava LGBTI osoba ECRI prepoznaje u raznim područjima. Ta područja uključuju redom: nedostatak pouzdanih podataka o LGBTI osobama i oblikovanja

primjerenih politika, manjak napora u razvijanju uključivog obrazovanja, manjak formalnog priznanja i zaštite istospolnih zajednica i duginih obitelji, propuste u osiguranju zakonskog priznavanja i zaštite transrodnih i interspolnih osoba, izloženost LGBTI osoba i mladeži praksama konverzije, neodgovarajuće postupanje prilikom zahtjeva za azil, porast govora mržnje protiv LGBTI osoba i razvoja antirodnh pokreta te nedostatak kaznene odgovornosti za počinjena djela govora mržnje i nasilja motiviranog mržnjom prema LGBTI osobama (ECRI, 2023). Obzirom na širok obuhvat izazova o kojima ECRI izvještava u Općoj preporuci broj 17., u nastavku će pobliže biti opisana tri odabrana aspekta - razvijanje uključivog obrazovanja, jačanje antirodnh pokreta i govora mržnje te izostanak uređenja kaznene odgovornosti za počinitelje govora i nasilja motiviranog mržnjom prema LGBTI osobama. Navedena područja odabrana su iz razloga što ECRI, u svojem izvješću kojima prati države članice u pitanjima rasizma i netolerancije, primjećuje kako Hrvatska ima dug put prema napretku i poboljšanju prava LGBTI osoba u ovim konkretnim područjima. O ECRI-jevom izvješću o stanju u Hrvatskoj u području osiguranja i zaštite prava LGBTI osoba bit će više riječi u narednim poglavljima ovoga rada.

U kontekstu razvijanja uključivog obrazovanja, ECRI prepoznaje kako su LGBTI učenici i studenti izrazito pogođeni činjenicom da pitanja seksualne orijentacije, rodnog identiteta te spolnih obilježja ili pitanja u svezi s različitim oblicima obiteljskog života nisu podjednako integrirana u sve razine obrazovanja. LGBTI učenicima i studentima ECRI smatra sve LGBTI studente, učenike i djecu koja pohađaju predškolski program i vrtić te, po potrebi, i djecu i mlade s LGBTI roditeljima. Osjetljiv pristup rodu i seksualnosti, prilagođen uzrastu djece i mladih, može unaprijediti poštovanje prema LGBTI osobama te spriječiti zastrašivanje, uznemiravanje, diskriminaciju, vršnjačko nasilje i nasilje općenito. Nasuprot tome, obrazovne politike utemeljene na ignoriranju ovih tema ili stigmatizaciji mogu ojačati marginalizaciju i razvoj predrasuda prema LGBTI učenicima i studentima. Manjak ili potpuna odsutnost uključivih sredstava obrazovanja, jednako kao i izostanak edukacije u području spolnog odgoja, jača isključenost LGBTI učenika i studenata te služi kao razlikovni element, u usporedbi s njihovim vršnjacima. Širom Europe, LGBTI mladi su posebno izloženi vršnjačkom nasilju i zlostavljanju, koje je često posljedica neznanja i nerazumijevanja seksualne orijentacije, rodnog identiteta i spolnih obilježja. Inkluzivnost u obrazovanju te edukacija u području razvijanja tolerancije i poštivanja različitosti važan su faktor u sprječavanju neznanja i nerazumijevanja (ECRI, 2023).

U svezi s manjkom uključivog obrazovanja te nerazumijevanja različitih seksualnih orijentacija, rodnih identiteta i obiteljskih oblika, ECRI je u posljednjih nekoliko godina uočio

i porast političkog i javnog diskursa, pogotovo onog na internetu, protiv takozvanih LGBTI i rodnih ideologija. Jednako kao što se suprotstavljaju pravima žena i povećanju reproduktivne autonomije, anti-rodni pokreti suprotstavljaju se i pravima LGBTI osoba, navodeći kako zaštita i razvoj navedenih prava negativno utječe i potkopava nacionalni identitet, tradicionalne obiteljske vrijednosti i vjerske slobode. Anti-rodni pokreti u mnogim su zemljama Europe predstavljeni kroz javne govore političara koji su često netolerantni, diskriminatorni i puni mržnje prema cijeloj LGBTI zajednici, a posebno prema transrodnim osobama, koje predstavljaju kao prijetnju pravima žena i djece. U državama članicama čiji političari i političke stranke usvajaju anti-roдне ideologije u svoje političke kampanje, moguće je uočiti porast negativnih stavova javnosti i građana prema LGBTI osobama. Negativni stavovi razvijaju se i u situacijama usvajanja zakona koji utječu na LGBTI osobe i njihova prava te kada se zabranjuje protok informacija i dijalog o LGBTI osobama u javnim institucijama i medijima (ECRI, 2023).

Razvoj negativnih i neprijateljskih stavova prema LGBTI osobama ECRI utvrđuje analizom presuda Europskog suda za ljudska prava. Navedeno je posebno izraženo u situacijama ograničavanja prava na mirno okupljanje, izražavanje, razgovor i širenje informacija o seksualnoj orijentaciji, rodnim identitetima i spolnim obilježjima, kao rezultat jačanja anti-rodnih pokreta te stupanja na snagu zakona koji ograničavaju navedene slobode LGBTI osobama. Osim toga, zabranjuje se i održavanje LGBTI povorki ponosa i prosvjeda te se cenzuriraju knjige i publikacije koje govore o LGBTI temama, navodeći kako imaju štetan utjecaj na djecu. U nekim državama članicama, pojedinci koji sudjeluju u navedenim mirnim prosvjedima i okupljanjima u većoj su opasnosti od uhićenja i kaznenog progona, od onih osoba koje bi počinile zločine iz mržnje prema LGBTI osobama. Nacionalne institucije dijeljem Europe ne štite LGBTI osobe dovoljno u situacijama zločina i govora koji potiče na nasilje i mržnju, posebno onoga u online obliku, ili pak odbijaju provesti valjanu istragu i izreći kaznu za takve zločine. Do takvih propusta dolazi radi stigmatizirajućih i diskriminatornih stavova i predrasuda, ili pak kao posljedica neznanja, neutemeljenih pretpostavki o LGBTI osobama i nerazumijevanja. Odbijanje ili nespремnost izvršnih i sudskih organa za provođenje zakona i osuđivanje kaznenih djela lišava LGBTI osobe njihovih temeljnih ljudskih prava, koja uključuju zaštitu od nehumanog i ponižavajućeg postupanja i kažnjavanja, te su tumačena u skladu s pravom na nediskriminaciju. Nedostatak zaštite i odgovornosti za počinjenje takvih djela nad LGBTI osobama stvara osjećaj straha i nesigurnosti, što posljedično smanjuje njihovu uključenost i sudjelovanje u građanskoj, društvenoj i političkoj sferi života. Navedeno je bitno

sagledati i sa šireg europskog društvenog i pravnog konteksta, obzirom da se smanjuju mogućnosti za afirmaciju i razgovor o ljudskim pravima LGBTI osoba (ECRI, 2023).

3.1.2. Preporuke

Sukladno navedenim izazovima, u Općoj preporuci broj 17. ECRI navodi i konkretne mjere koje zemlje članice mogu primijeniti u osiguravanju i promicanju zaštite i razvoja prava LGBTI osoba. Preporuke uzimaju u obzir i zaključke praćenja i analize zemalja članica Vijeća Europe te potiču države da se, u suradnji s članovima LGBTI zajednice, bore protiv diskriminacije i netolerancije. Razina i oblici netolerancije i diskriminacije nad LGBTI osobama razlikuju se među članicama Vijeća Europe, a ECRI poziva države da primjene konkretne mjere i preporuke, obzirom na posebne probleme i izazove s kojima se suočavaju (ECRI, 2023).

Za početak, ECRI (2023) navodi neka opća načela u poboljšanju položaja i prava LGBTI osoba koja preporučuje vladama država članica. Mjere koje se poduzimaju u borbi protiv netolerancije i diskriminacije LGBTI osoba države članice trebaju provoditi na lokalnim, regionalnim i nacionalnim razinama te u različitim područjima života, kao što su obrazovanje, zapošljavanje, stanovanje, zdravstvena zaštita te društveni i kulturni život. Zakoni i politike koji se usvajaju u području nediskriminacije i zločina iz mržnje trebaju osigurati adekvatnu zaštitu LGBTI osoba, jednakost pred zakonom te mogućnost ostvarivanja prava i sloboda u jednakom opsegu kao i ostali članovi društva. Države članice potiče se na usvajanje zakona koji definiraju i zabranjuju diskriminaciju zasnovanu na nečijoj stvarnoj ili pretpostavljenoj seksualnoj orijentaciji, rodnom identitetu i spolnim karakteristikama, a javne vlasti i institucije potiče se na promicanje ravnopravnosti i sprječavanje diskriminacije u neposrednoj provedbi zakona. Prilikom osmišljavanja zakona, politika, akcijskih planova i strategija, potrebno je uzeti u obzir podatke koji su utemeljeni na dokazima te uvažavaju proživljeno iskustvo diskriminacije LGBTI osoba. Zakonodavstvo i mjere javnih politika potrebno je proširiti na sve LGBTI osobe, osobe za koje se smatra ili procjenjuje da su dio LGBTI zajednice te na sve osobe koje doživljavaju diskriminaciju radi njihove povezanosti ili suradnje s LGBTI osobama, grupama i zajednicama. Također, navodi se kako bi politike koje se odnose na povećanje rodne ravnopravnosti trebale uključivati i štititi prava lezbijki te biseksualnih, transrodnih i interspolnih žena. Države se poziva na suzdržavanje od usvajanja zakona i politika koje viktimiziraju, diskriminiraju i legitimiraju mržnju prema LGBTI osobama te na uređenje sveobuhvatnog zakonodavnog okvira koji će osuđivati i kažnjavati počinitelje govora mržnje,

uključujući i ono na internetu, nasilja i drugih kaznenih djela motiviranih mržnjom prema LGBTI osobama (ECRI, 2023).

ECRI (2023) navodi i velik broj preporuka koje se odnose na specifična područja unapređenja prava i nediskriminacije nad LGBTI osobama. U području prevencije i borbe protiv LGBTI-fobije u obrazovanju i kroz obrazovanje, ECRI poziva države članice da potiču uključivo obrazovanje za LGBTI učenike i studente te da usvajaju politike nulte tolerancije na vršnjačko nasilje i uznemiravanje. Za osiguravanje takvih politika, vlade država članica trebale bi surađivati s predstavnicima iz sektora obrazovanja te s LGBTI organizacijama civilnog društva. Njihova suradnja potrebna je i u razvoju mehanizama i preporuka kojima zaposlenici obrazovnih usluga mogu istražiti i spriječiti nasilje nad LGBTI učenicima i studentima te u razvijanju obuka za edukatore, nastavnike i stručne suradnike, kako bi mogli razumjeti i prilagoditi se specifičnim potrebama LGB učenika i studenata, s posebnim naglaskom na transrodne i interpolne učenike i studente. Važno je da nastavni programi na svim razinama obrazovanja, uključujući spolni odgoj, obrađuju LGBTI teme na senzibilan i lako razumljiv način, prkladan uzrastu učenika. Nastavni sadržaj vezan uz ova pitanja treba biti utemeljen na dokazima, s posebnim naglaskom na ravnopravnost, različitost i uključivost, a zakoni i politike koji zabranjuju distribuciju materijala učenicima i studentima, zato što sadrže LGBTI sadržaj, bi se trebali ukinuti (ECRI, 2023).

Mjere koje se tiču područja ponašanja u političkoj sferi i u medijskom sektoru promoviraju usvajanje kodeksa ponašanja u parlamentima i drugim politički izabranim predstavničkim tijelima koji poštuju ostvarivanje prava na slobodu izražavanja te odbacuju govor mržnje prema LGBTI osobama. Političke stranke i pojedinačne političke aktere poziva se na aktivno suprotstavljanje govoru mržnje protiv LGBTI osoba, a vlade država članica da potiču tiskane i elektroničke medije te udruženja novinara na usvajanje kodeksa ponašanja koji se suprotstavljaju govoru mržnje nad LGBTI osobama i osobama koje takvo ponašanje promoviraju. S ovime u vezi, preporuke koje uređuju istragu, kazneni progon i procesnopravne mjere navode kako kodeksi ponašanja za državne i javne službenike trebaju izričito zabraniti uporabu jezika koji promovira, potiče, širi ili opravdava nasilje, mržnju ili diskriminaciju nad LGBTI osobama i pojedincima koji su s njima povezani. Govor mržnje nad LGBTI osobama, kao i govor mržnje i poticanje na nasilje na internetu, potrebno je istražiti i kazneno goniti, a zločine iz mržnje učinkovito istražiti i procesuirati. Ako je nasilje ili kazneno djelo počinjeno nad LGBTI osobom ili osobom za koju se smatra da je pripadnik LGBTI zajednice, od samog početka istrage potrebno je istražiti mogućnost motiviranosti zločina predrasudama i mržnjom. Žrtvama i svjedocima nasilja motiviranog mržnjom potrebno je pružiti podršku u prijavljivanju

doživljenog nasilja, a institucije bi trebale poticati dijalog i suradnju između policije i LGBTI osoba, kojima bi se unaprijedio njihov međusobni odnos povjerenja. Također, institucije bi, u suradnji s nevladinim organizacijama, trebale osigurati i provoditi obuku za javne službenike, tužitelje i suce, kojom bi se poticalo razvijanje vještina za sprječavanje i borbu protiv diskriminacije te govor i nasilje iz mržnje protiv LGBTI osoba (ECRI, 2023).

4. IZVJEŠĆE EUROPSKE KOMISIJE PROTIV RASIZMA I NETOLERANCIJE O HRVATSKOJ

Kao što je spomenuto u prijašnjem poglavlju, Europska komisija protiv rasizma i netolerancije u sklopu svojih aktivnosti prati svaku zemlju pojedinačno, analizira situaciju vezanu uz rasizam i netoleranciju te izrađuje savjete i prijedloge za rješavanje problema koji su prepoznati u pojedinoj državi članici. U tijeku je šesti krug praćenja zemalja članica, koji je započeo 2019. godine. U vrijeme pisanja ovoga rada, izvješće o Hrvatskoj u šestom krugu praćenja još nije objavljeno. Iz tog razloga, analizirano je peto izvješće ECRI-ja o Hrvatskoj, objavljeno u svibnju 2018. godine. U petom krugu praćenja, izvješća su usredotočena na četiri teme zajedničke svim zemljama članicama: zakonodavna pitanja, govor mržnje, nasilje i politike integracije te na broj određenih tema koje su specifične za svaku državu članicu. Također, važno je naglasiti kako se zaštita prava i nediskriminacija interspolnih osoba u zemljama članicama prati i analizira tek od šestog kruga praćenja. Iz tog razloga, podaci navedeni u nastavku odnose se isključivo na lezbijke, homoseksualne, biseksualne i transrodne (LGBT) osobe (Vijeće Europe, 2024).

Od usvajanja četvrtog izvješća o Hrvatskoj u 2012. godini, ECRI (2018) uočava napredak u brojnim područjima. Područja koja se odnose na razvoj prava LGBT osoba uključuju organizaciju tečajeva za izobrazbu policije, državnih odvjetnika i sudaca o suzbijanju diskriminacije te homofobnog i transfobnog nasilja, održanih u sklopu Nacionalnog programa zaštite i promicanja ljudskih prava za razdoblje od 2013. do 2016. godine, te poboljšanje zaštite od govora mržnje izmjenama Kaznenog zakona, kojima se kriminalizira nasilničko ponašanje u javnom prostoru. ECRI pozdravlja činjenicu da hrvatsko zakonodavstvo koje uređuje nediskriminaciju i zločine iz mržnje izrijeком uključuje spolnu orijentaciju i rodni identitet u zabranjene osnove. Navedeno uočava u odredbama Kaznenog zakona, gdje se homofobni i transfobni motivi počinjenog nasilja smatraju otegotnom okolnosti, te u Zakonu o ravnopravnosti spolova, koji zabranjuje izravnu i neizravnu diskriminaciju na temelju spolne

orijentacije. Iako sklapanje braka između istospolnih partnera nije dopušteno, 2014. godine donesen je Zakon o životnom partnerstvu osoba istog spola, kojim se poboljšava zakonodavni okvir za LGBT osobe. Taj zakon predviđa kako istospolni partneri čine obitelj te predviđa prava u području zdravstvenog osiguranja, socijalnih davanja i nasljeđivanja (ECRI, 2018).

Na karti Rainbow Europe 2017, koja prikazuje zakonodavstvo i politike europskih zemalja kojima se jamče ljudska prava LGBT osoba, Hrvatska se nalazi na 11. mjestu, od ukupno 49 ocijenjenih zemalja, s rezultatom od 62% (ILGA-Europe, 2017; prema ECRI, 2018). Međutim, društvena prihvaćenost LGBT osoba u Hrvatskoj dosta je niska. U anketi koju je objavila Agencija Europske unije za temeljna prava (2013; prema ECRI, 2018), 68% LGBT ispitanika iz Hrvatske ističe kako je diskriminacija na temelju spolne orijentacije vrlo raširena. 60% LGBT ispitanika izjavljuje kako su bili osobno diskriminirani ili uznemiravani, radi čega velika većina LGBT osoba u Hrvatskoj ne otkriva svoju spolnu orijentaciju ili rodni identitet (FRA, 2013; prema ECRI, 2018). Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova (2016; prema ECRI, 2018) zastupa mišljenje kako je diskriminacija na temelju spolne orijentacije i rodnog identiteta raširena. Zbog straha od daljnje stigmatizacije i otpuštanja s posla, broj pritužbi je nizak, iako je 75% LGBT ispitanika doživjelo neki oblik diskriminacije, uznemiravanja i/ili zlostavljanja te je 61% ispitanika bilo izloženo homofobnim komentarima na radnom mjestu (LGBTI ravnopravnost na radnom mjestu, 2017; prema ECRI, 2018). Prema podacima Eurobarometra iz 2015. godine (ILGA-Europe, 2016; prema ECRI, 2018) samo 48% ispitanika u Hrvatskoj smatra kako homoseksualne osobe trebaju imati ista prava kao i heteroseksualne osobe, dok prosjek EU iznosi 71%.

Na temelju podataka studije dobivenih od LGBT osoba u tri hrvatska grada (Milković, 2013; prema ECRI, 2018), utvrđeno je kako je čak 68% ispitanika iskusilo neki oblik nasilja, ali je samo 7,7% ispitanika to nasilje prijavilo policiji. UN-ov Odbor za ljudska prava izražava zabrinutost radi niske stope prijavljivanja nasilja protiv LGBT osoba, dok Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova u svojem izvješću (2016; prema ECRI, 2018) navodi slične primjedbe i naglašava porast neučinkovitosti pravosuđa u odgovoru na zločine potaknute mržnjom protiv LGBT osoba. Navedeno je vidljivo iz primjera Općinskog suda u Splitu koji je, 2015. godine, oslobodio optužbe tri muškarca kojima je bilo suđeno za homofobni napad protiv šest žena 2012. godine (Amnesty International, 2016; prema ECRI, 2018). ECRI izražava zabrinutost radi nedostatne primjene pravnog okvira te je izaslanstvo ECRI-ja obaviješteno kako nasilje motivirano mržnjom nije uvijek dosljedno razvrstano, a motiviranost u odnosu na konkretnu osnovu nije uvijek jasno i konkretno navedena. U većini prijavljenih slučajeva, bilo da se radi o predmetima radi govora mržnje ili nasilnim napadima na LGBT osobe, postupalo se kao

prema prekršajima o kršenju Zakona o javnom redu i miru. Uglavnom su se izricale novčane kazne, koje su bile čak i niže od onih propisanih zakonom (ECRI, 2018). Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova (2016; prema ECRI, 2018) zaključuje kako je prekršajno gonjenje postalo sudska praksa u predmetima nasilja motiviranog mržnjom. ECRI pokazuje zabrinutost prema navedenim praksama te smatra kako nepoduzimanje gonjenja može poslati poruku nekažnjivosti. Naglašava presudnu važnost učinkovite istrage, gonjenja te odgovarajućeg sankcioniranja počinitelja, jednako kao i važnost pravilne kvalifikacije zločina iz mržnje. Ovim putem ECRI potiče vlasti na poboljšanje znanja i stručnosti nadležnih tijela za primjenu zakona u razumijevanju i prepoznavanju zločina potaknutih mržnjom. ECRI preporučuje da vlasti nastave s izobrazbom policije, sudaca i državnih odvjetnika te da homofobni i transfobni motivi u slučajevima nasilnih incidenta budu sastavni dio istraga, od davanja jasnih smjernica između policije i državnog odvjetništva te kroz cijeli sudski postupak (ECRI, 2018).

U području promicanja snošljivosti i nediskriminacije, ECRI ističe Nacionalnu politiku za ravnopravnost spolova za razdoblje od 2011. do 2015., Nacionalni plan za borbu protiv diskriminacije za razdoblje od 2008. do 2013. te Nacionalni plan za zaštitu i promicanje ljudskih prava za razdoblje od 2013. do 2016. Svi navedeni dokumenti sadrže širok raspon mjera za promicanje tolerancije i suzbijanje diskriminacije protiv LGBT osoba. Međutim, ECRI navodi kako su, do donošenja izvješća o stanju u Hrvatskoj, sva tri navedena plana istekla te ne postoje informacije o pojedinostima Nacionalnog plana za borbu protiv diskriminacije za razdoblje od 2017. do 2022. godine. Kroz dijalog s nevladinim organizacijama, ECRI saznaje kako je Radna skupina, koja je radila na izradi ovog Nacionalnog plana, isključila mnoge mjere koje su se odnosile na položaj LGBT osoba, a koje su postojale u ranijim nacrtima. Također, ECRI preporučuje vlastima izradu i donošenje akcijskog plana za suzbijanje homofobije i transfobije u svim područjima svakodnevnog života, uključujući obrazovanje, zapošljavanje i zdravstvenu skrb (ECRI, 2018). Ipak, u dokumentu stajališta Vlade, za koji su vlasti zatražile da se reproducira kao dodatak ECRI-jevom izvješću, stoji kako su Nacionalni plan i njemu pridružen Akcijski plan za implementaciju Nacionalnog plana podnijeti ECRI-ju u travnju 2018. godine. Vlasti navode kako je Akcijskim planom za implementaciju Nacionalnog plana predviđen niz aktivnosti koje se odnose na područja zapošljavanja, socijalne skrbi, zdravstva, uprave, pravosuđa te pristupa dobrima i uslugama. Akcijskim planom predviđene su aktivnosti koje obuhvaćaju sve osnove diskriminacije iz Zakona o suzbijanju diskriminacije, uključujući seksualnu orijentaciju i rodni identitet (Vlada RH, 2018).

Povjerenik za ljudska prava Vijeća Europe (2016; prema ECRI 2018) izražava zabrinutost zbog porasta govora mržnje i njegovog utjecaja na društvenu koheziju. Osim

porasta govora mržnje među mladima, govor mržnje događa se širom političkog spektra, a posebno u vrijeme izbora. Nevladina organizacija GONG promatrala je stanje neposredno prije parlamentarnih izbora u 2015. godini te je zabilježila diskriminirajuće izjave u nekoliko stotina novinskih i online članaka te televizijskih i radio emisija. Politički kandidati su često koristili zapaljiv govor, uglavnom protiv LGBT osoba i nacionalnih manjina te su neki čak i obećavali zabraniti rad LGBT udrugama (GONG, 2015; prema ECRI, 2018). Također, otvorena kibernetička mržnja vrlo je zabrinjavajuća. Zapaljajući komentari anonimnih osoba protiv LGBT osoba posebno su prisutni na mjestima za komentare online portala za vijesti te na društvenim mrežama i u sadržajima koje izrađuju korisnici. ECRI smatra kako je govor mržnje često prvi korak koji vodi prema nasilju te ima opasne učinke na svoje mete i narušava društvenu koheziju. Odgovarajući odgovori na sve učestaliji govor mržnje su kanali prisile primjene prava, kao što su sankcije kaznenog, građanskog i upravnog prava, te drugi mehanizmi, poput prevencije, samouređenja i protugovora. ECRI također smatra kako bi političari i javne osobe trebale zauzeti čvrsto stajalište protiv netolerantnih izjava koristeći protugovor. ECRI uočava kako značajne napore u protugovoru ulaže civilno društvo, dok ne postoji velik broj dokaza o korištenju protugovora od strane osoba koje sudjeluju u stvaranju javnog mišljenja. S time u skladu, preporučuje vlastima osudu govora mržnje te poziva na promicanje protugovora političara i visokih dužnosnika. Navodi kako bi sve političke stranke trebale osuditi govor mržnje te pozivati svoje članove i sljedbenike da se suzdrže od njega (ECRI, 2018).

ECRI pokazuje zabrinutost o porastu govora mržnje među učenicima i mlađom populacijom. Škola kao ustanova ima važnu ulogu pri stjecanju društvenih vještina i temeljnih vrijednosti, kao što su tolerancija i poštovanje, te ECRI smatra kako postoji potreba za uključivanjem mladih u obrazovanje koje promiče ideju ljudskih prava i sloboda. U trenu izrade izvještaja, sadržaji i teme građanskog obrazovanja podučavale su se međupredmetno te kroz projekte, povremene konferencije i izvanškolske aktivnosti. Obzirom na porast govora mržnje i netolerancije među mladima, ECRI smatra kako bi se kroz obrazovni sustav trebale provoditi bolje usmjerene i prilagođene mjere u suzbijanju netolerancije i promicanju uključujuće demokracije. Jedna od preporuka vlastima odnosi se na uvođenje obaveznog obrazovanja iz područja ljudskih prava kao dijela građanskog odgoja, osobito o pravima na jednakost i zabranu diskriminacije, u sve nastavne planove i programe. Potrebno je izraditi odgovarajuće udžbenike, a nastavnici trebaju proći potrebnu izobrazbu iz ovih predmeta. Osim obrazovnih programa, škole bi trebale obratiti i više pozornosti na kibernetičko zastrašivanje među učenicima te izraditi mjere za sprječavanje i suzbijanje ovakve vrste govora mržnje. Kao

pozitivnu praksu, ECRI ocjenjuje nacionalnu kampanju „NE govoru mržnje na internetu”, kao dio sudjelovanja Hrvatske u pokretu Vijeća Europe, namijenjenu djeci i mladima (ECRI, 2018).

U području obrazovanja, ECRI bilježi kako nacionalni kurikulum sadrži zdravstveni odgoj koji obuhvaća spolnu jednakost i sprječavanje nasilničkog ponašanja. Međutim, navedeni nastavni program zdravstvenog odgoja za osnovne i srednje škole ograničen je na dva sata godišnje. Također, nakon brojnih pritužbi, vlasti su 2014. godine pregledale školske udžbenike koji sadrže homofobičan sadržaj te o homoseksualnosti govore samo u kontekstu obrazovanja o HIV-u i AIDS-u. ECRI pohvaljuje ove napore, osobito radi rezultata ankete Instituta za društvena istraživanja (2013, prema ECRI, 2018), koji su otkrili kako polovica gimnazijaca homoseksualnost smatra bolešću. Osim toga, nevladine organizacije ustvrdile su kako i dalje postoji visoka razina zastrašivanja i uznemiravanja LGBT osoba u školskoj okolini (ECRI, 2018).

U konačnici, ECRI-jevo je stajalište kako se promicanje LGBT prava u Hrvatskoj poboljšalo, posebno u vidu pristupanja članstvu u Europskoj uniji. S druge strane, nevladine organizacije navode kako je trend u razvoju prava LGBT osoba sada negativan te se sprječava daljnji napredak. Kao primjer navedenog, ECRI primjećuje odluku Ministarstva kulture o rezanju financijskih sredstava za organizaciju zagrebačke Povorke ponosa, koja predstavlja simbolično značenje za raznolikost u društvu. ECRI navodi kako vlasti trebaju poduzeti daljnje mjere za promicanje tolerancije prema LGBT osobama u različitim područjima te mjere u vidu suzbijanja homofobije i transfobije. Posebno ističe mjeru kojom vlastima preporučuje izradu i donošenje akcijskog plana, kao dopune Nacionalnom planu za borbu protiv diskriminacije u razdoblju od 2017. do 2022., kojim bi se uredile politike o suzbijanju diskriminacije LGBT osoba u svim područjima svakodnevnog života, uključujući obrazovanje, zapošljavanje i zdravstvenu skrb (ECRI, 2018).

5. ZAKLJUČAK

Cilj ovog rada bio je predstaviti aktivnosti tijela Vijeća Europe, s posebnim naglaskom na Europsku komisiju protiv rasizma i netolerancije, u promicanju prava i nediskriminacije LGBTI osoba. Aktivnosti ECRI-ja uključuju tematski rad, suradnju s civilnim društvom te praćenje stanja vezanih uz rasizam i netoleranciju u državama članicama Vijeća Europe. Temeljem ovih aktivnosti, ECRI je 2023. godine usvojio Opću preporuku broj 17., koja se pobliže bavi adresiranjem netolerancije i diskriminacije homoseksualnih, biseksualnih,

transrodnih i interspolnih osoba. Iako ECRI primjećuje i pozdravlja brz razvoj prava u mnogim državama članica, jednako tako primjećuje kako i dalje postoje brojna područja svakodnevnog života u kojima je stanje potrebno unaprijediti. Također, uviđa kako položaj LGBTI osoba i uživanje temeljnih prava nije podjednako u svim zemljama članicama. Iz tog razloga, ECRI navodi niz općih preporuka koje države članice mogu koristiti prilikom promicanja i unaprjeđenja prava LGBTI osoba. Kroz svoj rad u praćenju i analizi stanja u državama članicama, ECRI identificira i izrađuje i specifične preporuke, na temelju problema prepoznatih u određenoj državi članici. Obzirom da je i Hrvatska članica Vijeća Europe, ECRI nadzire stanje te na temelju prikupljenih podataka svakih pet godina donosi izvješće.

Nakon detaljne analize ECRI-jeve Opće preporuke broj 17. o sprječavanju i suzbijanju netolerancije i diskriminacije LGBTI osoba, dojma sam kako je Europska komisija protiv rasizma i netolerancije obuhvatila mnoge oblike nejednakog postupanja prema LGBTI osobama, na području država članica Vijeća Europe, te je identificirala razna područja u kojima bi države trebale raditi na unaprjeđenju tih prava. Uočava i adresira trendove u razvoju (ili opadanju) prava LGBTI osoba u društvu, kao što su jačanje antirodnih pokreta te povećanje govora mržnje protiv LGBTI osoba među mladima, u javnosti i od strane političkih aktera. Također, ECRI navodi velik broj konkretnih mjera i preporuka koje države članice mogu primijeniti prilikom razvoja jednakih prava i nediskriminacije za LGBTI osobe. Međutim, na umu bi trebalo imati stupanj razvijenosti i različitu razinu prava koju uživaju LGBTI osobe u različitim državama članicama. U pojedinim zemljama LGBTI osobe bore se u ostvarivanju osnovnih prava, kao što su to pravo na zdravstvenu zaštitu transrodnih osoba i zakonsko priznanje promjene spola ili pak zakonsko uređenje životnih partnerstva i istospolnih brakova. Sve navedene preporuke ne mogu se na jednak način primijeniti u svim državama članicama, a tijela Vijeća Europe trebale bi čvršće surađivati i pomagati onim državama u kojima je razvoj pozitivnih i nediskriminatornih zakona i praksi za LGBTI osobe na samom početku.

Također, mišljenja sam kako u mnogo slučajeva, donošenje sličnih dokumenata i predlaganje mjera i smjernica državama članicama nema utjecaj koji Vijeće Europe nastoji postići. Čak i na primjeru Hrvatske moguće je uočiti kako države članice, a pogotovo zemlje koje nastoje ostvariti članstvo u Europskoj uniji, mijenjaju postojeće zakone i implementiraju nove, bez dodatnog promišljanja o utjecaju kojeg takva zakonska uređenja mogu imati. Usklađivanje nacionalnih zakonodavstava često je uvjet za članstvo u međunarodnim organizacijama te se događa pod njihovim pritiskom ili prijetnjom sankcijama. Rezultat toga je da, na papiru, zemlje članice osiguravaju priznavanje i poštivanje prava LGBTI osobama, dok u praksi takva zakonska uređenja ne provode. Prilikom pristupanja Europskoj uniji,

Hrvatska je i sama požurila implementirati velik broj pravila i odredbi, prema kojima su LGBTI osobe i parovi skoro pa u potpunosti pravno izjednačeni s heteroseksualnim osobama, osim u pogledu sklapanja braka i zajedničkog posvojenja djeteta. Navedeno se nije u jednakoj mjeri odrazilo na rad institucija u provođenju tih zakona niti na opću prihvaćenost LGBTI osoba u društvu.

Smatram da bi se veća pažnja trebala posvetiti suradnji sa zemljama članicama u konkretnom provođenju mjera koje ECRI navodi u Općoj preporuci broj 17, čime bi se mogli postići konkretni rezultati u promjeni društvenih stavova i obrazaca ponašanja. U suradnji s državnim i nevladinim organizacijama, bilo bi potrebno osigurati provođenje navedenih mjera u praksi te na učinkovit način, kao što su mjere kojima se provode programi edukacije za suce i policiju ili pak profesore i stručno osoblje u školama, uvođenje programa uključivog spolnog odgoja u škole i izdavanja udžbenika i edukativnih materijala koji pozivaju na toleranciju, nediskriminaciju i poštivanje različitosti.

Što se tiče ECRI-jevog izvještaja o Hrvatskoj, u području koje obuhvaća prava i položaj LGBTI osoba, smatram kako je prikazano stanje reprezentativno. Izvješće odražava stvarne društvene stavove prema LGBTI osobama, odnosno uočava kako su oni negativniji nego što se čini samom analizom zakonodavnog okvira. Obuhvaća i reprezentativno prikazuje stanje u mnogim aspektima života LGBTI osoba u Hrvatskoj. Navedeno potkrepljuje podacima prikupljenima u anketama i istraživanjima provedenim s LGBTI osobama te onih koje prikupljaju mišljenja javnosti o LGBTI osobama, novinskim člancima, televizijskim izvještavanjem, internetskim izvorima i komentarima na društvenim mrežama te suradnjom s različitim tijelima koja promiču ljudska prava, kao što su Pravobraniteljica za razvoj spolova i različite LGBTI nevladine organizacije.

Iako smatram kako je prikazano stanje reprezentativno za hrvatski kontekst, važno je uzeti u obzir kako je u ovom radu analizirano peto izvješće Europske komisije protiv rasizma i netolerancije o Hrvatskoj, objavljeno 2018. godine. U vrijeme pisanja ovog rada šesto izvješće ECRI-ja o Hrvatskoj nije bilo dostupno. Podaci za peto izvješće prikupljeni su od 2012. do 2018. godine te u ovom trenutku ne odražavaju u potpunosti reprezentativno prava LGBTI osoba u 2024. godini. Navedeno predstavlja nedostatak ovog rada te smatram kako bi se rad mogao nadopuniti usporedbom razvoja prava LGBTI osoba u Hrvatskoj, objavom izvješća šestog kruga praćenja. Navedeno bi bilo bitno promatrati i u svjetlu trenutnog razvoja društva na globalnoj i europskoj razini - jačanja tradicionalnih i konzervativnih vrijednosti, radikalno desnih političkih stranaka te jačanja antirodnih pokreta te promatrati kako navedene društvene promjene utječu na mijenjanje dosad ostvarenih prava i položaja LGBTI osoba u društvu.

Također, zanimljivo bi bilo pratiti i na koji način su zemlje članice, pa tako i Hrvatska, implementirale preporuke Europske komisije protiv rasizma i netolerancije, navedene u Općoj preporuci broj 17 te na koji je način usvajanje ove preporuka utjecalo na promociju tolerancije i nediskriminacije homoseksualnih, biseksualnih, transrodnih i interspolnih osoba u Europi.

6. LITERATURA

1. Europska komisija (2020). EU i ravnopravnost LGBTI osoba. Preuzeto 17. rujna 2024. s <https://op.europa.eu/webpub/com/factsheets/lgbti/hr/>
2. Europska komisija protiv rasizma i netolerancije (2018). *Dodatak: stajalište Vlade*. Preuzeto 16. srpnja 2024. s <https://rm.coe.int/government-comments-on-the-fifth-report-on-croatia-croatian-translatio/16808b57cf>
3. Europska komisija protiv rasizma i netolerancije (2023). *ECRI General Policy Recommendation No. 17 on preventing and combating intolerance and discrimination against LGBTI persons*. Preuzeto 16. srpnja 2024. s <https://rm.coe.int/general-policy-recommendation-no-17-on-preventing-and-combating-intole/1680acb66f>
4. Europska komisija protiv rasizma i netolerancije (2021). *Factsheet on LGBTI issues*. Preuzeto 19. srpnja 2024. s <https://rm.coe.int/ecri-factsheet-on-lgbti-issues/1680ace160>
5. Europska komisija protiv rasizma i netolerancije (2018). *Izješće ECRI-a o Hrvatskoj (peti ciklus praćenja)*. Preuzeto 16. srpnja 2024. s <https://rm.coe.int/fifth-report-on-croatia-croatian-translation-/16808b57c0>
6. Kondor-Langer, M. (2015). *Zaštita prava LGBT osoba: zakonodavstvo i policija*. *Kriminologija & socijalna integracija*, 23(2), 282-305.
7. LORI (2023). *Ljudska prava LGBT osoba*. Preuzeto 17. rujna 2024. s <https://lori.hr/ljudska-prava-lgbti-osoba/>
8. Marinović, I. (2022). *Važnost standarda međunarodnih organizacija u priznanju i provođenju prava LGBTIQIA+ osoba u Republici Hrvatskoj (Završni rad)*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Pravni fakultet.
9. Petričušić, A., *Osnovni međunarodni dokumenti o ljudskim pravima*, u: Kregar, J., Gardašević, Đ., Gotovac, V., Jelić, I., Jurić, M., Ofak, L., Petričušić, A., Selanec, G., Staničić, F. (ur.), *Ljudska prava: Uvod u studij*. Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2014.
10. Petričušić, A., Željko, D., Radović, B., *Pristup i aktivnosti Vijeća Europe s ciljem dokidanja homofobije, bifobije, transfobije i diskriminacije na osnovi seksualne orijentacije i rodnog identiteta*, u: Horvat Vuković, A., Kuzelj, V., Petričušić, A. (ur.), *Razvoj i zaštita prava LGBTIQIA+ osoba*. Zagreb: Za-Pravo LGBTIQIA+ osoba, 2022., str. 179-203.

11. Sekulić, D., *Istraživanje u sociologiji*, u: Zrinščak, S., Kregar, J., Sekulić, J., Ravlić, S., Grubišić, K., Čepo, D., Petričušić, A., Čehulić, M. (ur.), *Opća sociologija - s uvodom u sociologiju prava*. Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2021., str. 27-48.
12. Tutić Grokša, I., Branica, V., *Seksualne i rodne manjine u sustavu socijalne skrbi*, u: Horvat Vuković, A., Kuzelj, V., Petričušić, A. (ur.), *Razvoj i zaštita prava LGBTIQ+ osoba*. Zagreb: Za-Pravo LGBTIQ+ osoba, 2022., str. 223-238.
13. Vijeće Europe (2024). *About the European Commission against Racism and Intolerance (ECRI)*. Preuzeto 19. srpnja 2024. s <https://www.coe.int/en/web/european-commission-against-racism-and-intolerance/about>
14. Vijeće Europe (2024). *European Commission against Racism and Intolerance*. Preuzeto 19. srpnja 2024. s <https://rm.coe.int/leaflet-ecri-2022/1680a969e9>
15. Vijeće Europe (2024). *ECRI General Policy Recommendation N°17*. Preuzeto 22. srpnja 2024. s <https://www.coe.int/en/web/european-commission-against-racism-and-intolerance/recommendation-no.-17>
16. Vijeće Europe (2024). *Sexual Orientation, Gender Identity and Expression, and Sex Characteristics (SOGIESC)*. Preuzeto 17. srpnja 2024. s <https://www.coe.int/en/web/sogi>